

Г. Зеленько

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ФАЗ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ І СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

Як відомо, у середовищі науковців-тразитологів не існує єдиного бачення етапів демократизації. Це обумовлено своєрідністю процесів демократизації у кожній з країн, що, своєю чергою, обумовлене різною стартовою ситуацією, специфікою соціокультурного розвитку, геополітичними впливами тощо. Щодо постсоціалістичного простору, то більшість дослідників схиляються до думки про утвердження моделі “демократичної консолідації” (Майнваррен, Гюнтер, Лінц та Степан), яка нині служить базою для теоретико-методологічного обґрунтування “виходу з невизначеності” – переходу до демократії недемократичних політичних режимів.

Відповідно до теорії “демократичної консолідації”, демократія у своєму розвитку проходить наступні фази: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, демократичної консолідації. Тобто у міру руху до консолідованої демократії відбуваються глибокі перетворення як мінімум на трьох рівнях: поведінковому, ціннісному, конституційному. Про досягнення стану

консолідованої демократії свідчать наступні ознаки: по-перше, в політикумі не лишається впливових політичних груп, які прагнуть підірвати демократичний режим або здійснити сецесію; по-друге, демократичні процедури та інститути сприймаються суспільством як найбільш прийнятні механізми регулювання суспільного життя; по-третє, політичні актори звикають до того, що усі суспільні конфлікти вирішуються відповідно до законів, процедур та інститутів, санкціонованих новим демократичним процесом. Німецькі дослідники А.Лаут та В.Меркель до цього додають ще один рівень – політичну репрезентацію – утвердження інтегрованої партійної системи та системи взаємодіючих груп інтересів¹. Тобто в процесі демократизації, висловлюючись термінами російського дослідника О.Харитонова, “інституалізується невизначеність, коли влада групи людей змінюється набором політичних норм і правил”². Тобто встановлюються певні ролі політичних та соціальних акторів, співвідношення яких здатне створювати специфічні моделі громадянського суспільства.

Тому у даній публікації ставиться за мету проаналізувати вплив політичних контекстів процесу демократизації на ефекти системних функцій суспільства і тим самим обумовлюють набуття ним рис громадянського? Оскільки і формування громадянського суспільства, і демократизація відбуваються одночасно, для зручності викладення матеріалу за основу взято схему демократизації, запропоновану О’Доннеллом та Ф.Шміттером, відповідно до якої в процесі демократизації виділяють фазу лібералізації, власне демократизації і консолідації демократії³.

Отже, зазвичай демократична плюралістична правова держава сприймається як передумова і гарантія стабільності громадянського суспільства. Але в недемократичних суспільствах, навпаки, виникає і розвивається громадянське суспільство, яке приймає певні форми в залежності від ступеня недемократичності попереднього режиму та інтенсивності його пом’якшення, що безпосередньо згодом впливає

¹ Див.: Лаут Х.И., Меркель В. Гражданское общество и трансформация / Повороты истории. Постсоциалистическая трансформация глазами немецких исследователей. Т. 1. – СПб, 2003. – С.364-400.

² Див.: Харитонова О.Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. 1996. - №5. – С.70-78.

³ Цит. за: Лаут Х.И., Меркель В. Гражданское общество и трансформация / Повороты истории. Постсоциалистическая трансформация глазами немецких исследователей. Т. 1. – СПб, 2003. – С.368.

на консолідацію демократії⁴. Тому інтенсивність фаз трансформації обумовлює інтенсивність формування і певні модифікації громадянського суспільства.

Фази демократизації. У першій фазі демократизації – лібералізації - відбувається своєрідне “відкриття” авторитарного режиму через гарантування індивідуальних громадянських прав. Водночас розширюються формальні засоби підтримки легітимності старого режиму з метою забезпечення його подальшого існування. Зокрема, дедалі активніше до формування тих чи інших рішень залучаються трудові колективи через колективні обговорення, влаштовуються масові форуми, письмові звернення, виступи у пресі на підтримку тих чи інших владних акцій тощо. Водночас відбувається диференціація всередині самої правлячої партії, яка розпадається на “реформаторів” та “прихильників жорсткої лінії”. Масова активність спричиняє оформлення опозиційних рухів і наступну інституалізацію громадянських та політичних свобод. Завдяки лібералізації режиму, його подальша трансформація стає незворотною.

Фаза лібералізації поступово переходить у фазу власне демократизації. Інколи складно відокремити одну від іншої, але зазвичай демократизація - розпочинається в умовах наявності залишків авторитарних структур з власне “деінституалізації” старої системи. Ці процеси можуть відбуватися як добровільно, так і насильницьким шляхом. Спочатку влада відмовляється від старих політико-правових норм, а потім вдається до реінституалізації (нової структурної диференціації) демократії. Вважається, що фаза демократизації закінчується проведенням “установчих виборів” та оформленням структурного та процедурного “мінімуму” демократії⁵ – чесних рівних і таємних виборів, відповідальності уряду перед народними обранцями (народний суверенітет), політичного плюралізму, прав на створення політичних коаліцій та елементарної партійної конкуренції. Часто фаза демократизації супроводжується інституційним вакуумом, що призводить до високого рівня “ручного управління”, можливі ситуації ніби-то безвладдя. Водночас у жодній іншій фазі “вікно можливостей” політичних, і насамперед, соціальних акторів не є таким широким. Проте із встановленням демократичних інститутів потенційні можливості соціальних акторів знову звужуються. Через специфічні умови доступу до влади (наприклад,

⁴ Див.: Лаут Х.И., Меркель В. – Вказ. робота. – С.367-369.

⁵ Dahl, R. On Democracy. – Yale University Press, 1998. – 213 p.

запровадження пропорційної виборчої системи і закріплення лише за політичними партіями статусу суб'єктів виборчого процесу) у привілейованому становищі опиняються саме політичні актори, як наприклад, партії.

Фаза демократизації змінюється фазою демократичної консолідації. Основною відмінністю цієї фази є те, що нові поведінкові зразки переходять у стабільні структури, а доступ політичних акторів до процесів прийняття політичних рішень відбувається у межах легітимних процедур - своєрідних "правил гри" і проявляється через якісні зміни суспільно-політичної сфери внаслідок так званої "консолідації чотирьох рівнів": 1) конституційна консолідація – формування на демократичних засадах центральних конституційних органів – президент, уряд, парламент і суди; 2) представницька консолідація – консолідація територіального (партії) та функціонального (асоціації) представництва інтересів; 3) інтегративна консолідація – зниження стимулів до неконституційних дій здатних послабити демократію з боку потенційних груп вето (військові, крупні бізнесмени, землевласники, власники медійних проектів, радикальні рухи та ін.) до такого рівня, коли вони інтегровані в демократію настільки, що цю систему вважають більш функціональною і ефективною, ніж будь-які інші; 4) консолідація громадянської культури завершує консолідацію системи встановленням заснованої на демократії громадянської культури. За таких умов епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співпраці і конкуренції, міцно засвоєні, постійно діють і добровільно приймаються тими особами та колективами, які беруть участь у демократичному правлінні (за Ф.Шміттером). При консолідації демократії відбувається інституалізація невизначеності певних ролей і областей політичного життя. Одночасно громадяни отримують впевненість, що боротьба за державні пости і вплив – чесні й не виходять за межі передбаченого набору варіантів. Отже, суть дилеми консолідації пов'язана з формуванням інституційної структури, з якою могли б погодитися політики і яку могли б підтримати громадяни. Вважається, що у короткостроковому плані консолідація демократії залежить від здатності політиків і громадян знайти шляхи врегулювання існуючих між ними конфліктів з приводу норм; тимчасом як у довгостроковому плані консолідація великою мірою підпорядкована тому зовнішньому впливу, який є домінуючим для даної держави і тому, який зовнішньополітичний курс обраний

правлячою елітою цієї держави, на основі яких цінностей держава буде вибудовувати відносини з суспільством тощо.

Найважливішим індикатором демократичності перехідних держав є вибори. Якщо вони проводяться без використання адміністративного ресурсу і „брудних” виборчих технологій, це свідчить про певний рівень консолідації демократії. Вважається, що повноцінним громадянське суспільство стає лише у цій фазі. Тобто у процесі демократизації якісно змінюються не лише політичні інститути, процедури, політичні актори, а й саме суспільство.. Для кожної з фаз демократизації характерні певні форми політичної та громадської участі, а також форми самоорганізації, що просуває його до стану громадянського. Тому далі розглянемо як співвідноситься процес становлення громадянського суспільства із окресленими фазами демократизації.

Як відомо, вирішальним критерієм при визначенні «громадянськості» суспільства є специфіка його акторів та форми залучення суспільства до формування суспільнозначущих рішень. Ця участь не повинна, з одного боку, бути надзвичайно вибагливою, тому що суспільство стає політично релевантним лише у прогресивній фазі демократичної консолідації. З іншого боку, “допуск” також не може бути необмеженим, - відтворюючи невпорядковану масу, яка включає усі групи держави. Тому вести мову про громадянське суспільство логічно лише тоді, коли визначені нормативні аспекти, які відрізняють його від інших підсистем.

Добре відомо, що громадянське суспільство не однорідний “актор”. Радше – це гетерогенне зосередження вкрай розмаїтих акторів, які розділяють певний нормативний мінімальний консенсус. Він засновується за своєю суттю на принципі справедливості. Зрозуміло, що при цьому застосування фізичного насилля виключається. Оскільки принципи толерантності, справедливості, громадянськості та виключення можуть бути реалізовані лише в демократичному політичному устрої, дії громадянського суспільства, хоча й неявно, все ж орієнтовані також на демократизацію суспільства. Цей основоположний консенсус не змінює існуючої внутрішньої конкуренції. Він забезпечує здатність акторів громадянського суспільства до колективних стратегічних дій лише в екстремальних політичних ситуаціях, коли виникає загроза для його існування. Зрозуміло й те, що громадянське суспільство не має свого ідеального типу. Його існування не завжди саме по собі позитивно впливає на будь-яку форму і фазу демократії. Навіть якщо демократія і

громадянське суспільство в багатьох аспектах доповнюють одна одне, певна напруга між ними все ж лишається. Це пояснюється наявністю “тіньових сторін” громадянського суспільства. Яка з цих сторін домінуватиме, залежить, - по-перше, від конкретного історичного оформлення громадянського суспільства і, по-друге, від того, з якими політичними формами режиму і фазами трансформації воно стикається. Тому точне визначення ролі громадянського суспільства і оцінка його демократичного потенціалу може проводитися лише на основі його відносин з державою. Так, німецькі дослідники Лаут та Меркель розділяють цінність громадянського суспільства для демократії на два виміри: 1) відносно відповідних фаз, які проходить політичний режим в ході демократизації, тобто відносно лібералізації авторитарної системи, інституалізації та консолідації демократії; 2) відносно специфічного “характеру” (цінності, інтереси, структури, дії) відповідного громадянського суспільства. Іншими словами, для ефективної політичної системи (система, яка діє в інтересах своїх громадян) громадянське суспільство – партнер, для неефективної – опонент, який дійсно заважає таким чином, що критикує, страйкує, протестує. У цьому випадку дійсно представники режиму можуть нарікати, мовляв, реформам заважає опозиція, громадські організації, які існують «на іноземні кошти» тощо.

Отже, у фазі лібералізації авторитарного режиму відбувається своєрідне «пробудження» суспільства, що проявляється через насамперед активне включення суспільства у суспільно-політичні процеси і як наслідок поступове розширення форм політичної та громадської участі. При цьому одним з найважливіших факторів процесу утвердження громадянського суспільства є те, відбувається перехід від авторитарного чи тоталітарного режиму. У випадку авторитаризму існує громадський простір з обмеженою свободою, що уможлиблює створення частково автономних організацій та асоціацій, навіть якщо це допускається лише у неформальній („сірій”) зоні їх існування. За тоталітарного режиму, навпаки, правлячі еліти намагаються знищити незалежні організації у будь-який спосіб і поява структур громадянського суспільства вкрай ускладнена. По суті громадянської активності у тоталітарних системах бути не може за визначенням, навіть у рудиментарній (зародковій або спотвореній) формі. Лише у фазі лібералізації і пом’якшенні тоталітарного режиму виявляються перші паростки громадянського суспільства. Потенціал та ефекти придушення авторитарних та тоталітарних режимів по відношенню до громадянського суспільства зростає в залежності

від тривалості, ступеня проникнення, поширення та інституалізації недемократичного режиму. На думку дослідників посттоталітарних переходів, фактор тривалості недемократичного режиму має значно більше значення для розвитку громадянського суспільства, ніж рівень його проникнення, оскільки при цьому зі зміною поколінь знищується “історичний досвід” демократії (т.з. “історична пам’ять” суспільства).

З іншого боку, шанси розвитку громадянського суспільства кращі у тих країнах, де розвиненими і незалежними від держави були громадські організації ще до встановлення диктатури. Якщо вони не були повністю ліквідовані і їм вдалося “перезимувати”, динаміка громадянського розвитку, безумовно, буде вищою. “Незручності” авторитарного і тоталітарного панування призводять, зазвичай, до фрагментованої і рудиментарної форм громадянського суспільства, яке лише при переході до демократії набуває цілісних форм. Відповідно й традиційна сфера громадянського суспільства має “білі плями”, своєрідні пустоти. Вони виникають там, де артикуляція та організація суспільних інтересів штучно знижувалася застосуванням репресій з боку недемократичної держави. Типова для авторитарних і тоталітарних режимів модель взаємодії суспільства і держави – принципова конфронтація та опозиційність. Це проявляється у формі саботажу – мовчазної згоди або через формування політики подвійних стандартів – офіційної та неофіційної поведінки. Артикульовані у ньому колективні інтереси виглядають у цьому випадку як сума цілей спрямованих на забезпечення і захист індивідуальних прав людини, які порушуються різною мірою за обох режимів. Подібна конфронтація призводить до ненасильницького повалення старої влади, що зрештою стимулює розрізнені громадські організації до співпраці. Тому в даній фазі громадянське суспільство виглядає як єдиний консолідований актор. Рівень монолітності залежить від наявності міцної організації - “консолідуючого центру”, навколо якого об’єднуються решта організацій. У іншому разі громадська активність набуде обрисів “тотальної хвилі”, яка “змітає” усе на своєму шляху, а політичний процес перейде у свої крайні прояви – збройних виступів, революції, масових акцій протесту тощо. Тому зусилля громадянського суспільства у цій фазі спрямовуються на артикуляцію насамперед політичних інтересів, які за демократичного режиму зазвичай виконують політичні партії. Артикульючи і агрегуючи інтереси, спільні для всього суспільства, привносить вирішальні імпульси у політичну систему, і пред’являючи тим самим

претензії на владу і підриваючи основу панування авторитарної системи. Здатність до колективних дій з боку суспільних акторів на цьому етапі визначає місце і роль інститутів громадянського суспільства у подальшому.

Отже, у кінцевій фазі авторитарного режиму діяльність народжуваного громадянського суспільства спрямована на артикуляцію соціальних інтересів та дотримання громадянських прав і свобод людини, що можливе лише через усунення старого режиму і встановлення демократії. В залежності від мобілізаційного потенціалу громадянського суспільства, яке є, як зазначалося, єдиним цілим на цій фазі, саме воно може перетворитися в інструмент зміни системи. Другорядність претензій на матеріальні ресурси країни на цьому етапі робить громадянське суспільство менш піддатливим корупції в питаннях про демократизацію і гарантує стійке протистояння авторитарному режиму. Це й відрізняє його від груп інтересів, які переслідують, у першу чергу, економічні цілі. У фазі лібералізації відбувається внутрішня демократизація суспільства, а імплементація обґрунтованих приватних інтересів у політико-правовий простір відступає на задній план перед першочерговою спільною метою. Суть “спільної мети” у здійсненні максимально ефективної стратегії дій проти авторитарного режиму. Завдяки цьому потенційні тіньові сторони громадянського суспільства відступають на другий план, будучи малопомітними. Звичайно ж ступінь консолідованості громадських зусиль у цій фазі залежить від характеру “зовнішніх” впливів – напрямів та якості стосунків з країнами сталої демократії, їх ставленням до проявів громадянської активності в авторитарних режимах і дій влади щодо них, рівня інерційності попереднього режиму. Зазвичай носієм інерційності попереднього режиму є правляча еліта, яка не зазнала (в Україні) або зазнала часткової ротації (країни ЦСЄ) і знову ж таки за інерцією використовує політичні процедури, характерні для попереднього режиму. Нові ж процедури, відповідно, приживаються повільно або й взагалі призвичаюються до старих. Також за цих умов звично низьким є ступінь залучення громадських ініціатив тощо.

У фазі демократизації перспективи громадянського суспільства змінюються. Напруга між зникаючими авторитарними інститутами та новими демократичними структурами призводить до інституційного вакууму, який часто супроводжується вакуумом

влади⁶. Невизначеність процедур розширює простір для маневру більшості акторів громадянського суспільства і збільшує можливості для їх діяльності. Тимчасом як початкова інституалізація гарантій елементарних прав і свобод надає організаціям громадянського суспільства захист, який донедавна вони не мали. Саме громадянські та політичні права переводяться у юридичну площину першочергово, оскільки це є основною вимогою консолідованих зусиль численних громадських організацій у фазі лібералізації. Паралельно зі зміною середовища діяльності громадських організацій змінюється власне структура громадянської сфери. “Старі” актори розчиняються, оскільки мета досягнута і змінюються іншими акторами, які артикулюють основними факторами.

По-перше, типом і темпами зміни системи: чим швидше руйнується система, тим швидше розвивається громадянська активність. Чим більше часу необхідно для оформлення типових для демократії політичних інститутів і державних акторів та інститутів (партії, уряди, адміністрація), тим інтенсивніше розвивається громадянське суспільство і тим сильніше воно може вплинути на формування основоположних структур нової демократичної системи. Таким чином переходи, які відбуваються за принципом “реформи згори” – продукованими політичними елітами авторитарного режиму, залишають мінімальний простір для дій новонародженого (відновленого) громадянського суспільства. За цих умов вплив громадянського суспільства на формування нової політичної системи є радше маргінальним. Це пояснює факт утворення переважно парламентських (у країнах ЦСЄ) та президентських (на пострадянському просторі) республік. Тобто злам системи, який стався внаслідок надзвичайної соціальної мобілізації, виявляє надзвичайно високий вплив громадянського суспільства. Відповідно й більша тривалість своєрідного владного вакууму, який супроводжується тривалою боротьбою за повноваження між новоствореними структурами влади, призводить до появи організованої злочинності, корупції та клієнтелізму. Представники цих груп діями “на власний розсуд” намагаються компенсувати дефіцит влади. Своєю чергою влада, будучи не в змозі їм протистояти, змушена йти з ними на домовленості. Ті, своєю чергою, проникають у владу, стають її частиною. Чим більша тривалість цього періоду, тим вищим виявляється рівень корупції у країні, тим складніше зрештою

⁶ Див.: Лаут Х.И., Меркель В. – Вказ. робота. – С.383.

потім викоринити це явище. Перехід подібних негативних практик у владу і запозичення від неправових утворень (нерідко злочинних угруповань) владою методів ведення політики спричиняє крайню деформацію усього державного організму країни.

По-друге, темпи розвитку громадянського суспільства визначаються культурними традиціями та ступенем суспільної самоорганізації. Зазвичай культурні традиції, засновані на визнанні авторитету, у яких відносини підпорядкування, родинні і кланові зв'язки визначають соціальні мережі взаємодії перешкоджають створенню і функціонуванню демократичних державних структур (випадок Чехії та України). У Чехії лібералізм, плюралізм і демократія, які були звичними для чехів явищем, починаючи з Австро-Угорської імперії і до початку Другої світової війни і, звісно, залишили відповідний відбиток на традиціях громадянської взаємодії. Тимчасом як в Україні ступінь залучення суспільства завжди був вкрай низьким, завдяки чому сформувалося своєрідне політичне відчуження громадян та влади, що й надалі гальмує процеси становлення громадянського суспільства.

По-третє, рівнем соціально-економічного розвитку. Високорозвинені країни зазвичай мають значно вищий рівень громадської самоорганізації і структурування. Однак позитивний вплив економічних факторів може нейтралізуватися нерозвиненістю культурних традицій і відсутністю досвіду існування громадянського суспільства. Подібна практика характерна для країн – “азійських тигрів” (Тайвань, Південна Корея). Тим часом як, наприклад, Чехія демонструє компенсацію нетривалих і, порівняно з Польщею та Угорщиною, слабких проявів громадянської активності кінця 80-х рр.. ХХ ст.. позитивним впливом передового соціально-економічного розвитку. Тобто модернізація не є обов'язковою умовою для розквіту громадянських структур. Однак відсутність економічної модернізації здатна звести нанівець зусилля громадянської протидії режиму.

Отже, шанси розвитку повноцінного громадянського суспільства з мінімальними “тіньовими сторонами” вищий у тих поставторитарних демократіях, які мають високий рівень соціально-економічного розвитку. Поряд з цим не менш важливу роль відіграє фактор наявності доавторитарного демократичного досвіду.

Слід наголосити, що у фазі демократизації докорінно змінюються функції і форми впливу громадських організацій саме завдяки остаточній інституалізації влади. Донедавна “негативна” альтернатива державі – громадянське суспільство, що формується,

перетворюється у “позитивне” формоутворення нової демократичної влади. Внаслідок цього виникає певний рівень взаємодії, комунікації, кооперації, створюються тимчасові альянси з політичними і державними акторами. Однак за цей вплив, як зазначають Лаут і Меркель, громадянське суспільство має “платити”. Це проявляється у втраті ним власної значимості і відсуненням на другий план. Провідні ролі у процесах формування політичних рішень починають відігравати сформовані державні інститути і політичні представники громадянського суспільства – політичні партії. “Люди, ресурси і енергія, відходять від політичної системи або повертаються назад у приватну сферу”⁷. Політика поступово стає прерогативою професіоналів і твориться вже не на вулиці. Таким чином закінчується висхідний цикл активності громадянського суспільства і розпочинається нормалізація демократичної консолідації. Це супроводжується неминучим “відкатом” громадянського залучення. Короткотривала активність громадянського суспільства, яка була вкрай високою в кінці існування авторитарного режиму і у початковій фазі демократизації, знижується у ході стабілізації демократії. З іншого боку, змінюються форми, зміст і сфери впливу громадянського суспільства. Бурхливого розвитку зазнають його неполітичні сегменти.

У фазі демократичної консолідації відбуваються якісні зміни усього суспільства, однак навряд чи означає остаточний прорив до зрілого громадянського суспільства. У транзитних країнах своєрідне пригнічення громадянського суспільства супроводжується суспільним розчаруванням. Подібний стан суспільства обумовлений тим, що головна вимога виконана, - старий режим зруйновано, права на свободи реалізовані, демократичні і конституційні відносини встановлені. Групи, які переслідували ці цілі, втратили основні мотиви для подальшої активності. Їх увага переключається на власні соціальні та економічні основи існування. На перший план виходять особисті інтереси. У країнах ЦСЄ, які на початку перетворень усі без виключення пережили глибоку економічну кризу, інтереси соціальних груп підпорядковані елементарному виживанню. Образно висловлюючись, у суспільства не лишається енергії для подальших політичних дій, однак його активність, енергія, спрямовуються на

⁷ Теза Hirschman A. Цит. за: Лаут Х.И., Меркель В. Гражданское общество и трансформация / Повороты истории. Постсоциалистическая трансформация глазами немецких исследователей. Т. 1. – Слб, 2003. – С.386.

досягнення неполітичних цілей.

Тимчасом політичні партії, які з'явилися у фазі демократизації стають основними політичними акторами. Це – молоді політичні партії, свого роду хижакі, які намагаються монополізувати функції артикуляції та агрегації суспільних інтересів, знешкодити “конкурента” у вигляді громадянського суспільства. Звісно ж народження або відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками, зазначає американський політолог Дж. Кін, адже “воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою”. З цієї причини “незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, на якому, завдяки громадянським правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей”⁸.

Поряд з цим ряд інститутів громадянського суспільства призвичаюються до нових інституційних меж і трансформуються у політичні партії. Однак подібні партії через відсутність достатніх економічних ресурсів і низьку необхідність підтримувати постійні контакти з громадянським суспільством викидаються на периферію політичного процесу. Натомість альтернативу їм складають так звані “канапові” партії – з вкрай обмеженим членством і відсутністю вертикальної інфраструктури. Саме ці партії – хоча й нечисленні, укорінені в рудиментарній формі, але зі значними фінансовими ресурсами – захоплюють монополію опосередкування інтересів.

Тобто на цьому етапі змінюється структура громадянського суспільства. Всупереч його прогресуючій консолідації виразно активно проявляються його “тіньові” сторони, що виявляється в наступному:

По-перше, громадянське суспільство розпадається на окремі сегменти і організовується на основі інших, але вкрай диференційованих інтересів. Добре це чи погано? Радше добре, оскільки тим самим досягається високий рівень плюралізму соціальної системи, що є умовою, необхідною для встановлення повноцінної демократії. Однак при цьому виникають структури домінування і гегемонії, які представляють економічно привілейовані інтереси, що є негативним аспектом цього процесу. Це спричиняє поглиблення соціальних розколів. Подібний розвиток, своєю чергою, посилює дезінтегруючі тенденції, коли різноманітні інститути громадянського суспільства ніби “замикаються” в собі. Подібна сегментація посилює центробіжні процеси, які можуть мати вкрай

⁸ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000. – С.51.

негативні наслідки для державності як такої. У країнах ЦСЄ та Балтії це проявилось у вибуху ксенофобії, крайнього націоналізму, у пострадянських республіках – екстремізму і сепаратизму.

По-друге, радикальні макроекономічні зміни здатні викликати “ностальгію” за “забезпеченим минулим”. Як наслідок, економічні реформи підриваються (саботуються) “блокадами громадянського суспільства”, яке займає ворожу до держави позицію. Це знижує рівень легітимності нових демократичних режимів і зазвичай спричиняє політичну нестабільність. Зокрема, розбіжності між сподіваннями від членства в ЄС і реаліями спричиняє підвищення рівня європесимістів саме в країнах ЦСЄ, що зрештою призводить до перемоги популістських партій на парламентських виборах останніх років.

По-третє, змінюється власне структура політичних акторів. Якщо раніше опозиційні групи, що називається, не пред’являли „претензій на істину”, то на етапі консолідації чітко проявляються проблематичні ефекти впливу даних груп на демократію. Зазвичай вони руйнують комунікативні зв’язки, провокуючи конфлікти або патові ситуації, крайні форми врегулювання політичних суперечок, і попросту не спроможні управляти за допомогою демократичних інструментів. Як наслідок, в країнах ЦСЄ спостерігаємо своєрідну „диктатуру урядів” і неформальне згортання повноважень парламентів. Наприклад, в Угорщині у 1998 р. була запроваджена т.з. „трижнева система”, що призвело до скорочення засідань парламенту з традиційних сорока тижнів на рік до 17-18. Відповідно й кількість „гострих питань”, які зазвичай ставить опозиція, скоротилася.

По-четверте, змінюється власне сприйняття громадянським суспільством держави. Попереднє негативне ставлення до авторитарно-тоталітарної держави трансформується у негативне, але вже до держави демократичної. В залежності від того, наскільки інтенсивно і як довго тривала конфронтація (існував авторитарно-тоталітарний режим) і якою ціною було досягнуто зміни системи, попереднє несприйняття держави трансформується у загальну недовіру і по відношенню до державних інститутів, але вже в умовах демократії. Подібне ставлення поглиблюється першими розчаруваннями у новій системі, що неминуче через специфіку економічних реформ і процесів приватизації. Недовіра до державних структур обертається девальвацією демократії як політичного режиму загалом. Подібна фрустрація виливається у кращому випадку у масову суспільну аномію, у гіршому – у насильницькі дії

проти держави. Яскравим прикладом останнього може слугувати “помаранчева революція” в Україні, коли “презумпція невинності”, хоча й не безпідставно, попросту нехтувалася. Натомість рішення фактично приймала революційна вулиця, хоча все це й було оформлено у вкрай сумнівне з процесуальної точки зору рішення Верховного Суду України.

Отже, висновки, які можна зробити на основі викладених міркувань:

По-перше, досвід країн ЦСЄ свідчить, що громадянське суспільство і демократична консолідація не завжди і не автоматично підсилюють одне одного. Тобто теза Л.Даймонда про те, що “життєздатне громадянське суспільство має більш важливе значення для консолідації демократії, ніж для її встановлення”⁹ видається цілком обґрунтованою. Крайня активність громадянського суспільства здатна надзвичайно обмежити можливості і ефективність дій урядів. Водночас розвинені клієнтелістські мережі політичних еліт здатні замінити “опорну функцію” відсутнього громадянського суспільства. Саме це сталося у пострадянських країнах, коли вийшли з тіні “підпільні мільйонери” періоду соціалізму. При цьому важливу роль відіграють легітимуючі механізми впливу громадянського суспільства – норми закону, завдяки яким громадська активність імплементується у суспільно-політичну практику.

По-друге, у випадку недостатнього правового регулювання, правовий вакуум заповнюється своєрідними неправовими практиками і напівлегальними організаціями, що спричиняє подальше політичне відчуження і спотворення формальних демократичних інститутів. Тобто громадянське суспільство здатне як перешкоджати утвердженню демократії, так і сприяти її встановленню. Однак при цьому необхідно застосовувати однакові для усіх процедури легітимації. Коли легітимація діяльності громадянського суспільства вужча, ніж легітимація політичних процедур, прийняття рішень в представницькій демократії, їх активність зазвичай набуває не прогнозованих форм і проявів, які, відповідно, виявляються недостатньо контрольованими і несуть більші потенційні загрози країні в цілому. Тобто у випадку нерівномірності і неоднозначності процедур демократичної легітимації, напруга між державою і громадянським суспільством може набути загрозливого характеру.

⁹ Diamond L. Towards Democratic Consolidation. – Journal of Democracy. – 1994. – Vol.5 - №3. – P.7.

Тому громадянське залучення в потенційний конфлікт з органами представницької демократії має свідомо обмежуватися за допомогою чітко визначених і таких, що постійно працюють форм політичної участі і громадського контролю.

По-третє, правовий вакуум у неконсолідованих демократіях на кшталт України, може набувати взагалі загрозливого для існування демократії характеру. Там радикальний виклик поки що крихких інститутів представницької демократії через громадські рухи може спричинити саботаж “груп вето”, колапс системи. Поряд з визначенням форм політичної участі і контролю, самообмеження громадянського суспільства має ґрунтуватися і на почутті особистої відповідальності, морально-етичних нормах, що, на жаль, все ще лишається великим дефіцитом у більшості постсоціалістичних країн.